

biçimde insanı ontolojik açıdan tanımlayıp evrendeki yerini belirlemekle kalmaz, onun var oluş amacını da ortaya koyar. Burada her şeyden önce insanın gerek biyopsişik varlığı gerekse özgür iradesi ve aklıyla öteki canlılardan üstün kılındığı belirtilir. Böyle bir varlık oluşu onu bilgi ve kültür üreten, teknik icat eden ve medeniyet kurabilen yegâne varlık haline getirmektedir. Ancak İslâm açısından problem, insanın bu güç ve imkânlarını hangi değerler istikametinde kullanacağı, dolayısıyla âkibetinin ne olacağıdır. İnsan, seçiminde özgür olduğuna göre onun özgürlüğünü anlamlı kılacak olan sorumluluk fikridir. İnsana seçiminin sonuçlarıyla ilgili olarak hesap soracak otorite, onu belli bir görevle imtihan etmek üzere yeryüzüne indiren yüce kudretle aynıdır. Bu otorite insanı bu görevle yükümlü ve sorumlu kılmıştır. Yükümlülük sorumluluğu, sorumluluk da yaptırımı gerektirmektedir. Temelde bu yaptırımları koyan da aynı otoritedir. Dolayısıyla insanın Kantçı anlamda otonom bir varlık olduğunu söylemek, onun değerleri kavrayan bir akla ve onlardan istediğini seçen bir özgürlüğe sahip olması anlamında doğrudur; fakat insanın temel ahlâkî değerleri ve yaptırımları belirleyen, yükümlü kılan ve ahlâkî ödevden dolayı sorgulama yapacak olan nihai otorite sayılması anlamında doğru değildir. İslâm mâneviyatında ahlâkî otoritenin ilâhî olması insanın yaratıcısının Allah olduğu inancıyla ilgilidir. İnsanı ve onun tabiatını en iyi tanıyan Allah olduğuna göre onun varlık şartlarının bütünlük ve realitesine en uygun olanı da Allah bilir ve temel değerleri buna göre belirleyerek kuralları koyar. Bu değerlerin yöneldiği insanî varlık alanı ne yalnızca beden ne ruh ne de aklidir; belli bir gayeler hiyerarşisi içinde bunların hepsidir. İnsanın bu değer ve kurallarda kendisi için öngörülmüş hikmeti, iyiliği ve gerekliliği aklıyla kavraması, kendisine fitrî olarak verilmiş iyi-kötü fikri sayesinde mümkündür. İnsanın yeryüzündeki konumunu Kur'an açısından belirlemeye çalışan Muhammed Abdullah Dirâz *Kur'ân Ahlâkı* adlı eserinde (bk. bibl.) bir inanç, akıl ve irade varlığı, yapan - eden varlık, dolayısıyla bir ahlâk varlığı olarak insanî görevini açıklamak üzere yükümlülük, sorumluluk, yaptırım, niyet ve gayret kavramlarına hiçbirini ihmal etmeksizin başvurmak gerektiğini ortaya koymuştur.

İslâm'ın klasik tefekkür geleneğine göre yaratıklar içinde yalnızca yeryüzünde halife kılındığı bildirilen insan, kendisine

verilen akıl sayesinde kendi insanî varlığında da tecelli eden hakikati kavrama gücüne sahiptir ve bu bilginin ışığında mümkün varlığına dönük benliğini aşarak kemale ermektedir. Onun kemal ufku fiilen olmasa da kuvve halinde meleklerden üstün bir seviyededir. Nitekim eşyanın isimleri başlangıçta meleklerden de önce insana öğretilmiştir (el-Bakara 2/31). İnsanın halifelik vasfına karşılık var oluşuna anlam katan diğer vasfı kul oluşudur. Kozmik varlık sıralanmasının en üstüne yerleştirilmiş olan insan, bu mertebeye getirilmesinden önce anılmaya değer bir varlık olmadığını, aslının toprak olduğunu bilmeli ve kendisini anılmaya bile değmezken meleklerden de üstün kılan Allah'a minnettarlığını göstermeli, O'nun buyruklarına kayıtsız şartsız boyun eğmelidir.

Bir müslüman için en kâmil insan, vahyedilmiş ilâhî dinlerin de kemal ufku olan İslâm'ın peygamberi Hz. Muhammed'dir; İslâm da Allah'ın insanları yarattığı fıtrata paralel olan dindir (er-Rûm 30/30). Şu halde dindarlık insanın başlangıçtaki kendi tabiatına bir dönüş, insanî fıtratın farkına varış tecrübesidir. İnsanın mânen ve ahlâken düşüşü ise fıtrattan uzaklaşması demektir. İnsanın ruhî ve aklî donanımı yeryüzünde bir yandan güzele, öte yandan yararlıya yönelen birtakım sanat ve tekniklerin icra ve icadına yol açmıştır. Bu etkinlik, esasen insanın hemcinsleriyle bir arada yaşama durumunda olmasının da gereğidir. Çünkü İslâm dini insanı yalnızca Allah'la ferdî ilişkisi içinde tanımlamakla kalmaz, onu içtimai bir varlık alanı içinde yüksek değerleri hayata geçirmekle de görevlendirir. Esasen insanı bir ahlâk varlığı kılan da onun toplumsal bir canlı oluşudur (Eaton, s. 358-377).

Bu fikirlerin geliştirildiği disiplinler içinde kelâm ilmi öncelikle insanı Allah-kul ilişkisi açısından ele almış ve bu ilişkiyi kulların fiilleri, yani kader ve özgürlük problemi açısından açıklamaya çalışmıştır. İnsanın yükümlülük altında bulunuşu ve bunu yerine getirebilmek için gerekli olan imkân ve gücün ilâhî kudrete ve yaratmaya nisbeti teolojik perspektiften ele alınmıştır. Fıkıh ilmi insanı yaratana, kendine ve yakın çevresinden başlayarak bütün insanlara ve tabiata karşı birtakım yükümlülükler taşıyan, buna uygun hak ve yetkilerle donatılmış bulunan sorumlu varlık ve hak süjesi olarak ele alır. Fıkıhta insanın ferdî ve içtimai hayatına yön veren ve şekil yönü ağır basan normatif bir yaklaşım hâkim olmakla birlik-

te kural ve yaptırımlarda insanlığın genel tecrübe birikiminden hareket edildiği için tabiiyet ve fıtrîyet sağlanmaya, dinî ve ahlâkî yön daima canlı tutularak dinî öğretinin diğer dallarıyla bütünlük kurulmaya çalışılır (bk. EHLİYET; HAK; İNSAN HAKLARI; TEKLİF). Filozoflar ise "nefs" (ruh) kavramından hareketle insanın metafizik boyutunu, biyopsişik yapısını, bir akıl ve irade varlığı olarak mahiyetini ve eskatolojik âkibetini incelemiş; en yukarıda peygamber olmak üzere insanı yaratılmışlar hiyerarşisinin üstüne yerleştirmiş; onu yalnızca "düşünen ve bilen canlı" olarak değil "yaratılışı gereği toplumsal ve siyasal canlı" olarak da tanımlamıştır. Tasavvufa gelince, zühd ahlâkı çerçevesinde niyet ve gayret kavramları üzerinde yoğunlaşmış, bir metafizik doktrin olmakla da "insân-ı kâmil" kavramını merkezileştirmiştir. Tasavvuf doktrini açısından kâmil insan hem ilâhî tecellinin en yetkin mazharı hem evrensel insan idesi hem de âlemin var edişindeki gayedir (bk. İNSÂN-ı KÂMİL).

BİBLİYOGRAFYA :

Cevherî, *eş-Sıhâh*, III, 904-906; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "ins" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "ins" md.; *el-Muvaţta'*, "Eşribe", 15, "Veşâyâ", 7; Buhârî, "Tevhîd", 31, 36, 38, "Hiyel", 10, "Şalât", 31, "Aşkâm", 20, "Teyemmüm", 1; Müslim, "Kader", 25, "İmân", 326, "Cihâd", 81; Ebû Dâvûd, "Şalât", 102; Taberî, *Câmi'u'l-be-yân* (Bulak), IV, 149; XVII, 89-91; XVIII, 6-9; XXIV, 88-89; XXX, 91; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IX, 161; XVIII, 136-138; XXI, 12-16; XXIII, 6-10; XXV, 107-108, 110-111, 173-174; XXXII, 10-11, 86-87; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, I, 99-103; III, 387-388; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 298; V, 3431-3437; VIII, 5491-5499; Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefî Antropoloji*, İstanbul 1971, s. 8-36, 287-288; M. Bucaille, *The Bible, the Qur'an and Science* (trc. A. D. Pannel - M. Bucaille), Indianapolis 1979, s. 198-207; a.mlf., *İnsanın Kökeni Nedir* (trc. Ali Ünal), İstanbul 1988, s. 233-243, 270-273; Charles le Gai Eaton, "Man", *Islamic Spirituality: Foundations* (ed. Seyyed Hossein Nasr), New York 1989, s. 358-377; Muhammed Ali el-Bâr, *Kur'ân-ı Kerim ve Modern Tıbbâ Göre İnsanın Yaratılışı* (trc. Abdülvehhab Öztürk), Ankara 1991, s. 37, 40-41, 49, 84-86, 105-107, 160-164; M. A. Draz, *Kur'ân Ahlâkı* (trc. Emrullah Yüksel - Ünver Günay), İstanbul 1993, tür.yer.

İLHAN KUTLUER

İNSAN HAKLARI

Diline, dinine, ırkına, cinsiyetine, milliyetine, sosyal statüsüne ve rengine bakılmaksızın insana insan olduğu için tanınan hakların genel adıdır. İnsan hakları doktrini çerçevesinde insan, coğrafi sınırlar dikkate alınmaksızın içinde yaşadığı

toplum ve mekândan bağımsız şekilde bir varlık olarak algılanmakta ve hak sahibi olarak kabul edilmektedir. İnsan hakları kavramı gücünü baskın fizikî güç karşısında hakkın, doğrunun, iyiliğin ve faziletin üstünlüğünü ifade etmesi, insanı yaratıldığı güzelliğe kabul edip insanlar arasında onların sorumlu olmadığı sebeplere dayanarak ayırım yapmamasından alır.

İnsanların öteden beri farklı kültürle-
re, din ve inançlara, gelenek ve siyâsî re-
jimlere mensup bulunmalarına karşılık
insan hakları doktrini bu farklara bak-
maksızın herkesin sahip olduğunu var
saydığı haklardan yola çıktığı, insan dav-
ranışları ve devletle insan arasındaki iliş-
kiler bakımından evrensel standartlar
koyma iddiasında olduğu için insan hak-
ları fikrinin çok defa mevcut inanışlar, hu-
kuk düzenleri ve siyâsî güçle bağdaştı-
lamadığı görülür. Diğer bir ifadeyle, insan
haklarının tarifi ve kapsamı üzerinde uz-
laşmanın zorluklarına rağmen her ırktan,
renkten, cinsten ve inançtan insanı ku-
caklayacak bir insan hakları tanımı yapı-
lsa bile bunun mevcut kurumsal yapıları
ve inanışları rahatsız etmeyeceği söylene-
mez. Meselâ insan hakları söylemi açık-
ça ifade edilmese de devletin yasama or-
ganına ve hâkimiyetine müdahale olarak
algılanabileceği gibi inanç özgürlüğünün
din değiştirmeye özgürlüğünü kapsaması,
cismanî cezaların insan haklarına aykırı
bulunması gibi anlayışlar da geleneksel
İslâmî yaklaşımla kolayca bağdaştırıla-
maz. Daha da önemlisi insan hakları de-
mokrasinin varlığını, hukukun üstünlüğün-
ü gerektirir ve bunu sağlayacak rejim
sayısı da dünyada fazla değildir. Bu tak-
dirde insan haklarının bütünüyle gerçek-
leşmesini istemek, aynı zamanda adını
koymadan rejim değişikliği talebi olarak
da görülebilecektir. Öte yandan devletle-
rin siyâsî rejimleri ve yapıları bakımından
taşındıkları farklar bir yana bırakılsa bile,
insan hakları doktrini öngördüğü iç ve dış
koruma özelliği sebebiyle bugünkü millî
devlet yapısı ile de ciddi zıtlıklar taşıyabi-
lir. Çünkü insan hakları her şeyden önce
ferdî devlete karşı korumayı amaçlar,
devletin vatandaşlarına uyguladığı mua-
mele için milletlerarası alanda hesap ver-
mesini öngörür. İnsan haklarını koruma-
nın hâricî boyutu devletin iç işlerine mü-
dahaleyi gerektirir, bu da devletin millî
hâkimiyetiyle çatışır. Ayrıca hakları çiğne-
yen bir kimsenin yardımına milletlerarası
toplumun gelmesi insan hakları doktri-
ninin tabiatında mevcut olmakla birlikte

diğer devletlerin bunu başka amaçlar için suistimal etmesi de ihtimal dahilindedir. O zaman kaçınılmaz olarak insan haklarının devlete karşı, fakat devletin içinde ve devlet tarafından korunmasının yollarını aramak, bu konuda millî standartları milletlerarası standartlara yaklaştırmak ve bu standartları uygulamak için devletin gücünü devreye sokmak gerekli olmaktadır. İnsan haklarını milletlerarası alanda korumanın millî alanda korumaya göre tâli derecede olması da bundandır.

Bugün dünyada hâkim olan insan hakları kavramı Batı kökenlidir. Kaynağını yine Batı'da doğup gelişen tabii hukuk düşüncesinden almıştır. XVI. yüzyılda modern devletin ortaya çıkmasıyla birlikte yönetimi ellerinde bulunduranların istibdadına karşı felsefî olarak ferdin korunmasını amaçlayan bu anlayış John Locke, Jean- Jacques Rousseau ve Montesquieu gibi filozoflara çok şey borçludur. Tabii hukuk doktrinine göre insan bazı temel haklarla birlikte dünyaya gelir. Bunlar şahsa bağlı, devredilmez, vazgeçilmez haklardır. İnsan tabiatı gereği bunlara kendiliğinden sahiptir. Temel haklar insanların siyasî toplumu kurmalarından önce de vardır. Bunlar tabii haklardır; devlete tekaddüm eder. İnsanlar siyasî toplum haline gelmeden önce tabii halde yaşıyorlardı; mutluydular ve özgürdüler. Onları sınırlayan kurallar yoktu. Ortak güvenliklerini sağlamak için bazı haklarını topluma devrettiler. Bu devri bir çeşit sosyal mukavele ile gerçekleştirdiler ve haklarının geriye kalan kısmını alıkoyup muhafaza ettiler. Bunun pratik sonucu ferdin devlete karşı dokunulmaz bir özgürlükler alanı elde etmesi, devletin de ferdin bu haklarına dokunamaz olmasıdır. Devlet ferdin haklarını ancak tanır ve düzenler, fakat yaratmasına gerek yoktur, onlar zaten vardır. Onları ortadan kaldırması mukaveleye aykırı olur ve ferdin direniş hakkının doğmasına yol açar.

Dayandığı tabii yaşam ve sosyal mukavele tarihen doğrulanamazsa da fert haklarının tanınip garanti edilmesinde önemli bir rol oynadığı inkâr edilemeyen bu felsefi yaklaşım, ilk somut etkisini Amerika bildirilerinin düzenlenip kabul edilmesinde göstermiştir. 12 Haziran 1776 tarihli Virginia Haklar Bildirisi'ne göre bütün insanlar eşit, özgür ve bağımsızdır. Doğuştan itibaren sahip oldukları bu haklar topluma katılmakla ellerinden alınamaz. 4 Temmuz 1776 tarihli Bağımsızlık Bildirisi'nde ise bütün insanların eşit yaratıldığı, Tanrı'nın insanlara kimsenin ellerin-

den alamayacağı haklar bahsettiği, bu haklar arasında özgürlük ve mutluluğu arama hakkının bulunduğu ifade edilmektedir.

Tabii haklar doktrini, aynı etkiyi 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi üzerinde de göstermiştir. Bildiriye göre insanlar hukuken özgür ve eşit doğarlar ve öyle kalmakta devam ederler. İnsanların özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve zulme karşı direnme hakları vardır. Suçta kanunilik ilkesi esastır. Suçluluğu ispat edilmeye kadar herkes mâsumdur. Bildiride ayrıca kişi güvenliği, fikir ve kanaat özgürlüğü, ifade özgürlüğü düzenlenmiştir. Özgürlük, “başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilme” olarak tanımlanmıştır. Hak ve özgürlüklerin tanınması ve garanti edilmesiyle ilgili olarak hâkimiyetin esas itibarıyla millette olduğu vurgulanmıştır. Bu bildirilerin başta gelen özelliği, evrensel ve soyut bir nitelikte ve böylece herkese uygulanacak karakterde olmalarıdır. Herhangi bir ülkede herhangi bir toplumun üyelerine uygulanmaları bu sebeple mümkündür.

Batı ülkelerinin bir bölümünde meydana gelen bu gelişmelere temas edilirken İngiltere’de bunlardan önce meydana gelen bazı gelişmeleri de belirtmek gerekir. 15 Haziran 1215 tarihli Magna Carta, 1628 tarihli Petition of Rights, 1679 tarihli Habeas Corpus Act, 1689 tarihli Bill of Rights, 1701 tarihli Act of Settlement gibi belgelerin krala kabul ettirilmesiyle sağlanan önemli anayasal gelişmeler, dünyada genel olarak insan için bir düzen getirmekle ziyade İngilizler’in pratik ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamıştı. Fakat yine de getirdikleri haklar bakımından daha sonraki Amerikan bildirimlerini etkilemişlerdir.

Ancak Batı'daki bu gelişmelere bakarak XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Batı'da veya Batı'nın kontrol ettiği yerlerde insan haklarının bütünüyle tanındığı sonucuna da varmamak gerekir. Tam aksine, millî düzeyde görülen anayasal hareketlerde çeşitli gerilemeler ve zikzaklar olmuştur. Fransa'da 1789 bildirisiyle tanınan haklar 1814 ve 1830 şartlarında evrensel olmaktan çıkarılarak Fransızlar'ın kamu hakları haline getirildi. 1814 şartı ile kişilere tanınan hakların kralın bir ih-sanı olduğu belirtildi. Eşit oldukları söylenen Fransızlar'ın sadece 100.000 kada-rına vergi ödemeye esasına göre oy hakkı tanındı. 1830 şartı kralla halk arasında bir uzlaşma olmasına rağmen 1814 şartını fazla değiştirmede. 1831 tarihli Belçika

anayasası "insanlar"ın değil Belçikalılar'ın haklarını düzenliyordu. Benzer bir şekilde Frankfurt Kurucu Meclisi, 1857 Avusturya anayasası, 1874 İsveç anayasası, 1876 İspanya anayasasında yurttaş haklarını düzenliyordu. Öte yandan 1848 devriminden sonra kanun önünde eşitliğe ekonomi alanında eşitlik ilâve edilmesine rağmen yine de insan hakları değil Fransızlar'ın hakları garanti edildi. Bu devrimin faydası, devletin ekonomik hayata müdahalesini öngörmesi ve klasik haklar yanında sosyal hakları da benimsemesiydi. Aile toplumun temeli sayıldı, çalışma hakkı kabul edilerek mülkiyet hakkının önüne konuldu.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı'da liberal anayasa anlayışının hâkim olduğu görüldü. Esasen savaşı kazanan devletler liberal anlayışı temsil ediyordu. Savaşın ardından Avrupa'da kurulan yeni devletler bu anlayışın etkisinde kaldılar. 1920 Çekoslovakya ve Polonya, 1921 Yugoslavya anayasaları bunun örnekleriydi. Zamanın asıl prototip anayasası Weimar anayasası oldu. Klasik hakları bazı sınırlamalara tâbi tutarak kabul ettiği gibi sosyal, ekonomik ve kültürel haklarla da bunları tamamlıyordu. Benzer bir anlayış, II. Dünya Savaşı'nın ardından yapılan Batı Avrupa devletleri anayasalarında da görüldü; 1946 Fransız, 1947 İtalyan ve 1949 Bonn anayasaları bunlar arasında sayılabilir.

Milletlerarası alanda insan haklarının gelişmesi daha yavaş olmuştur. 1885 yılına kadar Batı dahil dünyada köle ticareti varlığını hem hukuken hem de fiilen sürdürdü. 1885'te İngiltere'nin öncülüğüyle köleliğin değil köle ticaretinin milletlerarası alanda yasaklanmış olması insanî olduğu kadar ekonomik sebeplere de dayanıyordu. Klasik hakları sınırlama sömürgeci kaybeden Avrupa, başka yerlerdeki sömürgelerinde köle ticareti olmadan da ucuz emek sağlayabiliyordu. Köle ticaretinin yasaklanması ile ucuz emeğin başka ülkelere gitmesi, böylece rakiplerinin ucuza üretim yaparak dünya pazarlarında kendileriyle rekabet etmesi önlenecekti. Köleliğin bir kurum olarak yasaklanması için 1926 yılına kadar beklemek gerekiyordu (Slavery Convention, 1926). Yine benzer şekilde, I. Dünya Savaşı'ndan sonra işçilerin çalışma şartlarını iyileştirmek ve refahlarını sağlamak için Milletlerarası Çalışma Teşkilâtı'nın (ILO) kurulmasında Batı'nın öncülük ettiği doğrudur. Ancak burada da temel sebeplerden biri ekonomikti. Batılı devletler kendi ülkelerinde işçilere belli düzeyde haklar tanımış

oldukları, dolayısıyla işçi ücretleri maliyette önemli bir yer tuttuğu için işçi haklarını tanımayan ülkelerde üretimin çok daha düşük bir maliyetle yapılmasını kendi ticaretleri için sakıncalı buldular ve Milletlerarası Çalışma Teşkilâtı vasıtasıyla çalışma şartlarında yeknesaklığı sağlayarak milletlerarası alanda iyileşmeye ön ayak oldular.

İnsan haklarıyla ilgili olarak milletlerarası alanda kaydedilen, Batı'nın öncülük ettiği bir başka alan ise I. Dünya Savaşı'nın ardından yapılan bazı antlaşmalara azınlıkların korunmasıyla ilgili hükümlerin konulması ve Milletler Cemiyeti'ne bu gibi antlaşma hükümlerinin icrasına nezaret etme imkânının tanınması idi. Burada dikkati çeken nokta, azınlık haklarının tanınmasının gerisinde insanî düşüncelerden çok siyasî düşüncelerin yer almasıydı.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı'da yapılan anayasaların Amerikan ve Fransız bildirilerinde yer alan temel haklara önemli ölçüde yer verdikleri görüldü. Ancak bunların hiçbirisi, 1930'larda Avrupa'da Nazizm'in ve faşizmin doğmasını önleyemediği gibi II. Dünya Savaşı öncesinde ve bu savaş sırasında en vahşi halile ırkçılığın kurulmasını da önleyemedi. Bu aynı zamanda insan haklarının millî alanda etkin bir şekilde korunmasının yeterli olmadığı, milletlerarası alanda da korunması gerektiği fikrinin doğması ve hayata geçirilmesi için bir dönüm noktası oldu. II. Dünya Savaşı'nın ardından yapılan Birleşmiş Milletler Antlaşması'nda dünya barışı ile insan haklarına saygı arasında bir bağlantı kurulduğu gibi Birleşmiş Milletler'e insan haklarını geliştirme görevi de verildi. Ayrıca üye devletlerin insan haklarına saygı gösterme yükümlülüğü getirildi. Birleşmiş Milletler'in bu alandaki çabaları özellikle standart koyma alanında çok verimli olmuştur. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nun hazırladığı İnsan Hakları Evrensel Bildirisi 1948 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda muhalefetsiz, fakat sekiz çekimser oyla kabul edildi. Batı bu bildirinin hazırlanmasına da öncülük ettiğinden bildiri hükümlerinin önemli bir bölümü Batı'nın damgasını taşımaktadır. Belge, otuz maddeden oluşmasına rağmen ilân ettiği haklar daha çok Batı'nın önem verdiği medenî ve siyasî haklardır. Ekonomik, kültürel ve sosyal haklar sosyalist bloka verilen bir tâviz sonucu belgeye konulmuştur. Batı'nın bu alandaki hâkimiyeti, üçüncü dünya ülkelerinin

bağımsızlıklarını kazanarak sayıca çoğalmaya başladığı 1960'lara kadar sürmüştür. Bu tarihe kadar belgelerde insan haklarını belirleyen standartlar hemen hemen bütünüyle Batı'nın damgasını taşımıştır. Bunları kabul ederken kendi değerlerinden herhangi bir fedakârlık yapmayan Batı'nın, eşitlik veya ayırım yapmama gibi en temel insan haklarını bile 1945'ten sonra dahi uygulamadığı görülmüştür. 1776'da Virginia Haklar Bildirisi'ni yayımlayan ve dünyanın en eski anayasasına sahip olan Amerika Birleşik Devletleri'nde 1960'lara kadar siyah-beyaz ayrımı varlığını sürdürmüş, Güney Afrika'da ırkçılık politikası Batı'nın yardımları ile en ilkel şekilde kurumlaştırılmıştır.

Batılı devletler diğer taraftan, XVIII. yüzyıldan bu yana geliştirdikleri değerleri Avrupa çapında kolektif olarak yüceltmek ve hayata geçirmek amacıyla 1948'de Avrupa Konseyi'ni kurdular. Demokrasi ile yönetilen, insan haklarına saygı gösteren ve hukukun üstünlüğüne yer veren bütün Avrupa devletlerine açık olan Avrupa Konseyi, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kurulmasından sonra ekonomik konularla ilgisini kesmiş ve faaliyetlerini demokrasi ve insan hakları alanında yoğunlaştırmıştır. Bu çerçevede 1950 yılında imzalanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi önemli bir yer tutmaktadır. Daha sonra on bir protokolle tamamlanan sözleşme şimdi bütün Avrupa'nın insan hakları alanındaki anayasası haline gelmiş, taraf olan Avrupa devletlerinde insan hakları alanında aynı kriterlerin uygulanması yönünde ciddi mesafeler alınmıştır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi daha çok medenî ve siyasî hakları düzenlemektedir. Sosyal haklar konusu -ILO düzenlemelerine ilâveten- 1961 yılında Torino'da yapılan Avrupa Sosyal Şartı ile düzenlenmiş ve buna paralel olarak Avrupa Birliği'ne üye devletler Maastricht Antlaşması'nda çalışanlar için ilâve bir sosyal koruma getirmişlerdir.

İnsan hakları konusundaki olumlu gelişmelerin önemli bir merhalesi sayılan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve tamamlayıcı protokoller sonucu garanti edilen haklar ve özgürlükler şunlardır: Yaşama hakkı, işkenceye ve zulme, gayri insanî muamele veya cezaya tâbi tutulmama hakkı, köle halinde bulundurulmama hakkı, zorla çalıştırılmama hakkı, kişi güvenliği hakkı, âdil ve tarafsız bir mahkeme önünde mâkul bir süre içinde yargılanma hakkı, kanunsuz suç olamayacağı, cezaların geriye yürüyemeyeceği ve kişi-

nin suçluluğu ispat edilinceye kadar mâsum addedileceği ilkesi, özel yaşama, aile hayatına ve haberleşmenin gizliliğine saygı hakkı, düşünce ve din özgürlüğü hakkı, ifade özgürlüğü hakkı, toplanma, dernek ve sendika kurma hakkı, evlenme hakkı, etkin hak arama yollarına başvurma hakkı, ayırimcılığa tâbi olmama hakkı, eğitim hakkı, mülkiyet hakkı, seyahat ve yerleşme hakkı, ahdi yükümlülükler sebebiyle hapis cezasına mâruz kalmama hakkı. Devletler bu hakları yargı alanları içinde bulunan herkese tanımayı kabul etmişlerdir.

Sözleşme ile tanınan bu haklar, yine sözleşme ile kurulan ve dâimî şekilde görev yapan Avrupa İnsan Hakları Divanı tarafından bağımsız olarak uygulanıp yorumlanmaktadır. Aynı şekilde Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi divanın verdiği kararların icrasına nezaret etmektedir. Bu kurumlar, yarım yüzyıla yakın bir süreden beri sözleşmeyi yorumlayarak çok ciddi bir ictihad hukuku oluşturmuşlardır. Böylece imzacı devletlerin insan haklarıyla ilgili uygulamaları üzerinde de âdetâ objektif bir Avrupa denetimi icra etmektedirler. Bu haliyle Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, şekli anlamda bir anlaşma olsa dahi gerçekten insan hakları alanında Avrupa kamu düzeninin temelini oluşturmaktadır.

Devletler sadece sözleşmede tanınan haklara saygı gösterme borcu altında değildir; aynı zamanda daha alt düzeylerde meydana gelen ihlalleri önleme ya da ihlâl olduysa bunun sonuçlarını giderme yükümlülüğü altına da girmişlerdir. Sözleşmenin getirdiği düzen, bir devletin ihlâli karşısında diğerlerinin onu komisyona şikâyet etmeleri veya fertlerin haklarının ihlâl edilmesinde ilgili devleti şikâyet etmeleri yoluyla etkin bir şekilde işletilmektedir. Devletler arası şikâyet prosedürünü harekete geçirmek için sözleşmeye aykırı somut bir tedbirin alınmasını beklemeye gerek yoktur. Sözleşmede tanınmış olan haklarla veya özgürlüklerle bağdaşmayan tedbirleri öngören, emreden ya da bunlara izin veren bir kanunun varlığı prosedürü işletmek için yeterlidir. Bunun için aranan başlıca şart, söz konusu kanunun, ihlâli ortaya koyacak yeterlilikte açık ve kesin hükümler taşımasıdır. Buna karşılık ferdî olarak bir devleti komisyona şikâyet etmek için iki şartın gerçekleşmesi gerekir. Birincisi, devletin sözleşmeyi ihlâl edecek bir tedbir alması veya işlemi yapması, ikincisi ferdin bu ihlâlin mağduru olması. Bir kanun veya ted-

birin bir ferdin zararına uygulanması onu gerçek mağdur haline getirir. Buna karşılık bir kanun veya tedbir fiilen bir kişiye zarar verecek şekilde uygulanmamakla beraber her an uygulanması riski varsa ferdin potansiyel mağdur olduğu kabul edilir ve dava konusu yapılabilir. Böylece sözleşme kapsamına giren konularda Strasbourg'daki divana millî makamların yetkisini yerinde kullanıp kullanmadığı konusunda bir çeşit takdir yetkisi tanınmıştır; divan, millî hukuklar üzerinde anayasa mahkemelerinin yaptıklarına benzer bir denetim faaliyeti icra etmiş olmaktadır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile tesis edilen objektif denetim sisteminin belki de en önemli tarafı, sözleşmede tanınan hak ve hürriyetlere imzacı devletlerin getirebileceği sınırlamaların sınırlarının çok iyi çizilmiş olmasıdır. Gerçekten sözleşmede yer alan hükümler, akdi imzalayan devletlerin üzerinde mutâbık kaldıkları hakların ve hürriyetlerin en küçük ortak paydasını teşkil etmektedir ve bu devletlerin anayasalarında yer alan temel haklar ve hürriyetler genellikle hem kapsam bakımından daha geniştir hem de daha az sınırlamalara tâbidir. Bir başka ifadeyle Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi düzeni hem yatay hem de düşey boyutları bakımından çok etkileyici değildir, daha önce millî sistemlerde mevcut olmayan hak ve hürriyetleri getirmemektedir. Taraf devletler, her zaman sözleşmenin tanıdığından daha geniş hak ve hürriyetleri tanıyabilirler; sözleşme buna bir engel teşkil etmemektedir. Akdi imzalayan devletlerin yapamayaacağı şey sözleşmede tanınmış olan hak ve hürriyetlerin gerisine gitmektir. Sözleşme hak ve hürriyetlerin sınırsız olmadığı bilinciyle hazırlanmıştır. Demokratik bir toplumda çoğulculuğun hâkim olması gereği esasen sınırsız hak ve özgürlük, neticede başkalarının hak ve özgürlüklerini kısmen veya tamamen yok etme ile de sonuçlanabilir. Haklar ve özgürlükler, yine ancak demokratik bir devlet sistemi içinde yeşerip gelişebileceği için sözleşme bir yandan demokratik devlet yapısını ayakta tutabilecek tedbir ve imkânlarla yer verirken öte yandan ferdî hak ve özgürlükleri korumayı amaçlamakta, ikisi arasındaki hassas dengely muhafazaya özen göstermektedir. Sözleşme organları da bu konuda oldukça dikkatlidir. Bundan dolayı olsa gerek, başta sözleşme organlarına yetki vermekte çekingen davranan devletler divanın kendi aleyhlerine açılacak dava-

lara bakma yetkisini tanımışlardır. Hatta daha da ileri giderek fertlerin divan önünde kendileri aleyhinde tek başına, başka bir devletin yardımı olmaksızın dava açmaları yetkisini vermiş bulunmaktadırlar.

Aynı şekilde hiçbir kimsenin veya kuruluşun, sözleşmede tanınan hak ve özgürlükleri ortadan kaldırmak amacıyla sözleşmede yer alan hiçbir hakka veya özgürlüğe dayanamayacağı benimsenmek suretiyle kötü niyetli kimselerin sözleşmeye dayanarak demokratik rejime zarar vermesi önlenmek istenmiştir. Bunların yanında sözleşmenin dört önemli maddeyle (md. 8/2, 9/2, 10/2, 11/2) dört numaralı protokolün ikinci maddesinin üçüncü bendinde sırasıyla özel hayata, aile hayatına ve haberleşmenin gizliliğine saygı hakkı, din ve vicdan özgürlüğü hakkı, ifade özgürlüğü hakkı, toplanma ve dernek kurma hakkı ve dolaşma ve yerleşme hakkı gibi sözleşmede garanti edilmiş hak ve özgürlüklerin, demokratik bir toplumda millî güvenlik, kamu güvenliği, ülke bütünlüğü, düzensizliğin veya suçların önlenmesi, sağlık veya ahlâkın korunması, başkalarının hak ve şöhretinin korunması, gizliliği gerektiren bilgilerin ifşasının önlenmesi, adliyenin otorite ve tarafsızlığının muhafaza edilmesi gibi sebeplerle sınırlandırılması zaruri ise kanunla bu gibi sınırların getirilebileceği kabul edilmiştir. Ancak devletin bu sınırlama yetkisi, gerek madde gerekse yoğunluk itibarıyla sıkı kural ve kriterlere tâbi tutulmaktadır. Öncelikle devletin sözleşmede tanınan bir hakkı veya özgürlüğü sınırlayabilmesi için yine sözleşmede bahsedilen sınırlandırma sebebinin bulunması, divanın deyimiyle sınırlayıcı düzenleme ve cezanın meşrû bir amaca sahip olması gerekir. Ayrıca bunun bir kanunla düzenlenmesi, kanunla konulmuş olması ve böyle bir sınırlayıcı işlemin demokratik bir toplumda zaruri olması da gerekir. Divan, sınırlandırıcı kanunun "erişilebilirlik" ve "öngörülebilirlik" nitelikleri üzerinde önemle durmakta, böyle bir kanunu yapmanın demokratik toplumda zorlayıcı bir sosyal ihtiyaç haline gelmiş olması şartını aramaktadır. Sınırlayıcı tedbir, zorlayıcı bir sosyal ihtiyacın varlığından kaynaklansa bile alınan sınırlayıcı tedbirle korunan meşrû amaç arasında bir orantı olup olmadığı da önemlidir.

Divanın devletler aleyhine verilen kararlarının hemen hemen tamamı yerine getirilmiştir. Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi bu kararların yerine getirilme-

sine nezaret etmektedir. Bu yerine getirme birçok durumda millî mevzuatta değişikliği gerektirmekte ve devletler mevzuatlarını buna göre değiştirmektedir. Böylece divan, Avrupa devletleri üzerinde bir çeşit anayasa mahkemesi denetimini yerine getirmektedir.

Önceki ismi Avrupa Güvenliği ve İşbirliği Konferansı (AGİK) olan Avrupa Güvenliği ve İşbirliği Teşkilâtı'nın (AGİT) Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Kafkasya ve Orta Asya cumhuriyetleri gibi Avrupa dışında da üyeleri vardır. 1975 yılında Helsinki Nihai Senedi ile kurulmuştur. Bu belge esas itibarıyla bir insan hakları belgesi değildir. Fakat Batı'nın baskısıyla güvenlik ve ekonomi konularına ilâveten insan hakları da belgeye konulmuş, daha da önemlisi insan hakları ile güvenlik arasında ciddi bir bağlantı kurulmuştur. Soğuk savaş döneminde Batı, sosyalist bloku yıpratmak için Avrupa Güvenliği ve İşbirliği Konferansı yoluyla insan haklarını suistimal derecesinde kullandı; bu ülkelerdeki muhalifleri destekledi, cesaretlendirdi. 1989 tarihli Viyana Belgesi ile kurulan İnsanî Boyut Mekanizması, Batı tarafından çok sık bir şekilde sosyalist ülkeler aleyhine kullanıldı. Komünizmin yıkılmasında bunun önemli bir etkisi olduğu kabul edilmektedir. Komünizmin yıkılmasından sonra kabul edilen Paris şartı, Kopenhag bildirisi, Moskova belgesi, Cenevre Millî Azınlıklar Raporu gibi Avrupa Güvenliği ve İşbirliği Konferansı belgeleri, demokrasi ve insan hakları alanında son derece ayrıntılı ve esaslı hükümler vazettiler. 1992 yılında kabul edilen Prag Belgesi ile kurulan Hür Seçimler Ofisi, 1992 II. Helsinki Belgesi ile İnsan Hakları ve Demokratik Kurumlar Ofisi'ne dönüştürüldü. İnsanî Boyut Mekanizması daha da genişletildi. Buna paralel olarak 1992'de Millî Azınlıklar Yüksek Komiserliği kuruldu. Avrupa Güvenliği ve İşbirliği Teşkilâtı'nın bütün güvenlik kurum ve mekanizmaları insan haklarına riayeti sağlayacak şekilde oluşturulmuştur. Güvenliğin sağlanması için insan haklarına riayet etmenin gerekli olduğu düşüncesiyle güvenlik ve insan hakları konuları birbirleriyle bağlantılı hale getirilmiştir.

Batı'da bugün insan hakları dış politikanın önemli bir unsuru haline getirilmiş olup problemleri ülkeler bununla ciddi şekilde rahatsız edilmektedir. Eski Doğu Avrupa devletleri birer birer Avrupa Konseyi'ne alınmaktadır. Avrupa'nın birçok ülkesi için potansiyel sürtüşmelerin kaynağı olarak görülen millî azınlıklar konusunda

son zamanlarda Avrupa Konseyi'nin sponsorluğu ile bir çerçeve anlaşma yapılmıştır. Bütün bu gelişmelere rağmen Avrupa'nın ortasında Yugoslavya trajedisi yaşanmış ve emsali görülmemiş bir şekilde insan hakları ihlalleri olmuş, eski ittifaklar, ön yargılar ve stratejik menfaatler insan haklarına üstün gelmiştir.

Avrupa Birliği, başlangıçta ekonomik entegrasyon merkezli bir teşkilât olduğu için kuruluş antlaşmalarında (Paris ve Roma) insan hakları konusu doğrudan doğruya düzenlenmedi. Bu sebeple bugün Avrupa Birliği'nin kendine ait ve sadece insan haklarını düzenleyen bağlayıcı bir hukukî belgesi yoktur (2000 yılının ortaları itibarıyla böyle bir belge hazırlama çalışmaları devam etmektedir). Avrupa Birliği'nde insan haklarının korunması sınırlı ve yetersiz bir hukukî temele dayanmaktadır. Avrupa Toplulukları Adalet Divanı, topluluk hukukunu uygularken ortaya çıkan ârızî insan hakları ihlalleri iddialarını, geliştirmiş olduğu genel hukuk ilkeleri çerçevesinde ele almaktadır. Ancak 1997 Amsterdam Antlaşması, yapısal temelde Avrupa Birliği'ni insan hakları merkezli bir teşkilâta dönüştürmenin ilk adımını atmıştır. Buna göre Avrupa Birliği özgürlük, demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğüne saygı esaslarına dayanır; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne saygı gösterir. Avrupa Birliği'ne üye olacak devletlerin de bu şartları yerine getirmesi aranır. Mevcut üyelerden birinin insan haklarını ciddi ve sistematik bir şekilde ihlâl etmesi durumunda üyelikten doğan hakları askıya alınabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

İlhan Akin, *Temel Hak ve Özgürlükler*, İstanbul 1971; T. Buergenthal, "International Human Rights and Helsinki Final Act: Conclusions", *Human Rights, International Law and the Helsinki Accord* (ed. Buergenthal-Hall), New York 1977, s. 36; F. Caportorty, "Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities" (U. N. Doc. E/CN.4/Sub.2/384. Rev. 1 (1979); R. Beddard, *Human Rights and Europe*, London 1980; Münici Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Ankara 1981; Ömer Madra, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Bireysel Başvuru Hakkı*, Ankara 1981; Drzemczewski, *European Human Rights Convention in Domestic Law: A Comparative Study*, Oxford 1983; P. Sieghart, *The Lawful Rights of Mankind*, Oxford 1984; a.mlf., *International Law of Human Rights*, Oxford 1990; A. Cassese, *International Law in a Divided World*, Oxford 1986; J. E. S. Fawcett, *The Application of the European Convention on Human Rights*, Oxford 1987; M. Tabory, "Minority Rights in the CSCE Context", *The Protection of Minorities and Human Rights* (ed. Y. Dinstein - Mala Tabory), Boston 1991, s. 188; *Human Rights in the World Community* (ed. R. P. Claude - B. H.

Weston), Boston 1992; Mehmet Akad, *Genel Kamu Hukuku*, İstanbul 1993; Aslan Gündüz, "Gelişmiş Batı Avrupa Ülkelerinde İnsan Haklarının Korunması: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin Sağladığı Yarı-Süpernasyonel Himeye", *Tarih Boyunca Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Yüzyılımız ve Türkiye Cumhuriyeti)*, İstanbul 1993, s. 25-91; a.mlf., *Human Rights and Security in Europe: The CSCE Process*, İstanbul 1994; a.mlf., "İnsan Hakları ve Güvenlik", *İnsan Hakları*, İstanbul 1995, s. 239-251; Feyyaz Gölcüklü - Şeref Gözübüyük, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, Ankara 1994; D. J. Harris v.dğr., *Law of the European Convention on Human Rights*, Butterworths 1995; Francis G. Jacobs - Robin A. A. White, *The European Convention on Human Rights*, Oxford 1996; P. van Dijk - G. J. H. van Hoof, *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Boston 1998; P. Simic, "The West and Yugoslav Crisis", *Review of International Affairs*, XLII/1985, Belgrad 1991, s. 113.

ASLAN GÜNDÜZ

İslâm Dünyasında. İnsan hakları kavramı, ferdin insan olarak yaratılmış olmaksızın doğan aslı haklarını ifade ettiğinden bildiriminde insanı muhatap alan, ona yaratılış ve var oluşun metafizik boyutunu açıklayan ve onu sorumluluğuna denk bir hak ve yetkiyle donatılmış olarak tanıtan vahiy geleneğinde ve bunun son halkası İslâm dininde de bu haklara büyük önem atfedilmiştir. Ancak kullanılan terminolojinin farklılığından dolayı insanlık tarihine kıyaslandığında uzun bir geçmişi bulunmayan insan hakları söyleminin günümüz formatıyla dinî metinlerde aranması yerine içerik ve işlev yönüyle karşılıklarının araştırılması ve bunların sosyal ve tarihsel bağlamının da göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Nitekim İslâm dininin aslı kaynağı olan Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in açıklamalarında insan hakları doktrininin ana unsurlarını içeren, bu kavramın fikrî temelleri sayılabilecek ilke ve amaçlardan söz edildiği, bu iki kaynak ışığında oluşan İslâm kültür ve geleneğinde kendine has form ve içerikle insan hakları açısından zengin bir birikimin bulunduğu görülür.

Kur'an'da insanın bazı zaafalarının yanı sıra önemli imkân ve kabiliyetlerle de donatıldığı, saygı değer (mükerrrem) varlık olarak yaratıldığı, diğer yaratılanların üstlenemediği bir sorumluluk (emanet) yüklendiği anlatılır ve onun yeryüzünde iyilik ve güzelliği hâkim kılmak üzere Allah'ın halifesi olarak görevlendirildiği belirtilir (bk. İNSAN). Yine Kur'an'ın özel anlatım üslûbu içerisinde insanın yaşama, bir dini benimseme ve gereklerine göre hareket etme, sonuçlarına katlanarak dilediği davranışta bulunma, mülk edinme, se-